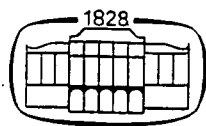

KORAI MAGYAR TÖRTÉNETI LEXIKON

(9—14. SZÁZAD)

Főszerkesztő
KRISTÓ GYULA

Szerkesztők
ENGEL PÁL ÉS MAKK FERENC

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1994

lőinak köre jelentette, de kimaradt belőle a nyelvi-etnikai értelemben vegyes szolgaréteg. Ugyanakkor létezett egy másik szemlélet is, amely a „nemzetiség” elve alapján tartotta számon a magyarságot, beleértve a magyar etnikumú szolgaréteget is (Kálmán I: 77. tc.). Ez utóbbi szemlélet a kereszténység felvétele e. jellemző *gentilis* szemléletmód (→ gentilizmus) maradványa.

Irod.: Szűcs J. 1974; Szűcs J. 1992.

Zimonyi István

magyar nyelv

1. ~ története A ~ az → uráli nyelvek finnugor ágába tartozik. A hozzá legközelebb álló obi-ugor nyelvektől (manysi és hanti) hosszan tartó folyamat eredményeképpen valamikor a Kr. e.-i 1000–500 közötti időben vált el. A ~ szétválás e.-i állapotát előmagyar (praemagyar) kornak nevezzük. Ebből az időből hozta magával a ~ a rá jellemző tulajdonságok túlnyomó részét, legalábbis e sajátosságok előfeltétele v. kiindulópontja formájában. Ilyen örökség pl. a személyes névmások egy része (*én, te, ő*); a belőlük alakult birtokos és igei személyragok (*ház-a-m, lát-o-m; ház-a-d, lát-o-d; stb.*); képzők és jelek (pl. a középfok *-b* jele); az, hogy a számnév u. egyes szám áll; hogy a hangsúly kötött, és mindig az első szótagra esik stb. Nemcsak a szerkezeti, hanem a szókincsbeli finnugor-uráli örökség is jelentős szerepet kap még mai nyelvünkben is: jóllehet a ~ szóállományából mindössze kb. 700 az alapnyelvi eredetű tőszavak száma, a magyar szókincs nagyobbik részét e tőszavak képzett, (akár többszörösen is) továbbképzett, összetételekben szereplő alakjai teszik ki. Ez azzal magyarázható, hogy a ~ uráli és finnugor eredetű szavainak többsége az ún. alapszókincsbe tartozik, vagyis az embert körülvevő természet elemeinek, alapvető jelenségeinek, növényeinek, állatainak neve (pl. *víz, hó, tó, domb; villám, fagy; fa, gyökér, levél; nyúl, méh, eb*); a testrészek neve (pl. *fej, szem, szív*); a már említett személyes névmások; számnévek (pl. *egy, kettő, öt*); rokonságnevek (pl. *anya, fiú, vő, meny*); a lakóhely egyszerűbb tárgyainak, munkaeszközöknek a neve (pl. *fal, ágy, kés, nyíl*); azok az igék, amelyek elemi jelenségeket, alapcselekvéseket, érzékelést jelölnek (pl. *van, él, áll, megy, mond, lát, hall*); helymeghatározást kifejező szavak (pl. *el, köz, át, ki, messze, túl*). A ~ és a többi uráli nyelv közötti szerkezeti hasonlóságok egy részét nemcsak az okozza, hogy genetikusan rokonok, hanem az is, hogy azonos nyelvtípusba, az agglutináló nyelvek közé tartoznak. Ez azt jelenti, hogy a szavak mondatbeli viszonyait főképpen toldalékokkal (képzők, jelek, ragok) fejezik ki. A megőrzött alapnyelvi elemek és szerkezeti hasonlóságok ellenére a ~ meglehetősen különbözik a rokonnyelvektől, részben azok nyelvtörténeti változásai miatt is, másrészt saját rendszerének a szétválást köve-

tően lezajlott, nagyon nagy átalakulásai miatt. E változások meghatározó része abban az időszakban ment végbe, amelyet ősmagyar kornak neveznek. Az ősmagyar korszak kezdeteként értelemszerűen a ~ önálló életének, születésének idejét, vagyis az obi-ugor nyelvektől való elszakadás korát szokták megjelölni. Az ősmagyar kort hagyományosan a honfoglalással (895) zárják le. Helyesebb azonban, mert a nyelv belső törvényszerűségeinek jobban megfelel, ha nem egyetlen évet, hanem hosszabb időtartamot jelölünk meg zárószakasként, a 10. sz.-ot, annál is inkább, mert a honfoglalást nem követte azonnali életmód- és kultúraváltás, amely nagy változásokat okozott volna pl. a szókincsben. Az ősmagyar nyelvre vonatkozóan, az ősmagyar-ómagyar kor fordulójáról származó egy-két szórvány kivételével, nincsenek írott forrásaink, éppen ezért a ~-nek ezt a szakaszát, a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban elterjedt névvel, nyelvemléktelen korszaknak is szokás nevezni. Mindez azonban erős egyszerűsítés, hiszen az írott nyelvemlékek hiánya nem azonos a nyelv emlékeinek, a nyelvtörténet forrásainak hiányával. (A honfoglalás korából ismeretes egy-két tárgy, amelyre rovásírással karcoltak jelsort. Ezeket azonban még nem sikerült megszólaltatni, és az sem zárható ki, hogy nem is magyar nyelven íródtak.) A korai ősmagyar kor rekonstrukciójához — a belső nyelvi rekonstrukció mellett, amely a jelenlegi nyelvi rendszer elemzéséből von le következtetéseket régebbi nyelvváltozatokra vonatkozóan — nemigen van más forrásunk, mint az összehasonlító finnugrisztika. Ez a finnugor nyelvek összevetésével (egyeztések, különbözőségek számbavétele, ezek rendszerezése stb.) próbálja rekonstruálni azt a nyelvet, amely a legközelebb állhatott a finnugor, ill. ugor alapnyelvhez. Ez nyújthat alapot ahhoz, hogy a korai ősmagyar nyelvről legalább vázlatos képet kapjunk. Az 5. sz. második felében, az Ázsiából érkező népmozgások hatására kezdetét vette a magyarság Ny-ra húzódása. Az ezzel összefüggő fokozatos életmód- és kultúraváltás, valamint az új — zömmel török — nyelvi környezet a nyelvben is igen jelentős változásokat hozott létre. Erről a korszakról, a kései ősmagyar korról mindenekelőtt a magyarba került idegen elemek segítségével rajzolhatunk képet: ezek az iráni, török jövevénelemek (→ jövevényszavak) világítanak rá a korai, ill. középső és a kései ősmagyar kor közötti nyelvi különbségek egy részére is: a fonéma-rendszer ősmagyar kori története leginkább segítségükkel rajzolható meg. Az ősmagyar kor végi fonéma-rendszer már viszonylag közel állt a mai magyar fonéma-rendszerhez, bár hiányzott még néhány fonéma (pl. a *dzs, dz, zs, c, gy, v*), kevesebb volt a hosszú magánhangzó, sőt nem egy hiányzott is (pl. az *ó, ő*), nem volt

ö sem; volt viszont néhány, amelyet a mai sztenderd magyarban fonémaként nem használunk (pl. a *džs*, *χ*, *χ̣*, *β*, *γ*; a veláris *i*; diftongusok). Más volt az egyes fonémák megterheltsége is. Az ősmagyar korban alakult ki a mai magyar nyelvtani rendszer alapjának döntő része: a birtokos és igei személyragozás kiteljesedett, és a maihoz nagyon közel álló paradigmák jöttek létre; megjelent a tárgyrag, ezzel összefüggésben szétvált az alanyi és a tárgyas ragozás; kialakulóban volt az ikes ragozás is; megjelent a *-k* többesjel; jócskán megszorodott a határozóragok és a névutók száma, valamint megjelentek az igekötők stb. Az ősmagyar nyelv a mai *~*-nél sokkal jobban kedvelte a tömör igevev szerkezeteket, de elkezdődött az igevev igésülése (pl. a *látott* melléknévi igenévi jelentése mellett múlt idejű alakként is szerepelhetett már). Az ősmagyar kor nyelvjárási képéről kevés az információnk, az is jórészt a korszak végére szorítkozik (pl. feltehetően volt egy *s*-ező és egy *sz*-ező nyelvjárás, ennek lehettek következményei az azonos töre visszavezethető *szem* és *sömör*, *sző* és *sövény*, *szenved* és *senyved* stb. alakpárok). Az ómagyar kor a hagyományos periodizáció szerint a mohácsi csatával (1526) ér véget. Kétségtelenül szólnak érvek amellett, hogy az ezredfordulót követő két-három sz. és a kódexek korának (15. sz. második fele–16. sz. első harmada) nyelvét azonos korszakba osszuk, megkülönböztetve egy korai és egy ettől eltérő kései szakaszt. Mivel azonban azok a szerkezeti és szókészleti változások, amelyekkel az ómagyar korszakot általában jellemezni szoktuk, jobbra lezárultak a 13. sz. végére, a 14. sz. közepére, az ezt megelőző és követő évszázadok nyelve között jelentősebb az eltérés, mint a 16. sz.-ot közvetlenül megelőző 100–150 év, ill. a következő, közép-magyarinak nevezett (hagyományosan 1526–1772) közti időszak között. Célszerűbb tehát, ha ómagyarnak a 10–11. sz. fordulója és a 14. sz. közepe közötti időszakot nevezzük. Ebből az időből már frott emlékei is vannak a *~*-nek. Az elsők, amelyek már az ősmagyar-ómagyar kor fordulóján megjelennek, ún. szórványemlékek, vagyis idegen nyelvű szövegbe ágyazva bukkan fel bennük néhány magyar szó, zömmel személy- és földrajzi név, esetleg katonai-társadalmi rangot jelző cím. Korai szórványemlékeink között találhatók arab (→ Ibn Ruszta), gör. (VII. → Konstantinos) és lat. írással (→ Regino) készült szövegek. Jelentős magyarországi (lat. nyelvű) szórványemlékek a → veszprémiölgyi alapítólevél, a → tihanyi alapítólevél, a → dömösi összeírás, a → tihanyi összeírás, a → Várad Regestrum, az → Albeus-féle összeírás, valamint a krónika- és gesta-irodalom darabjai (→ Anonymus, → Kézai Simon stb.). Összefüggő szöveget tartalmazó → nyelvemlékek korszak-

kunkból a → Halotti Beszéd és Könyörgés, az → Ómagyar Mária-siralom, a → Gyulafehérvári Sorok, a → Königsbergi Töredék és Szalagjai, a Marosvásárhelyi Sorok, valamint a → Jókai-kódex. A lat. betűs magyar írásbeliség kialakulása és terjedése tehát az ómagyar korszakra esik. Kezdetben nem beszélhetünk még egységes helyesírási iskolákról, az első időszakban az olasz, német, esetleg francia hittérítők helyesírási gyakorlata egyaránt befolyásolta az írásgyakorlatot. Mai helyesírásunk is örzi ennek nyomát: pl. az olasz hatásra kialakult jelölésmódnak megfelelően jelöli a *gy* betű a /d'/ fonémát. Az írásbeliség terjedésével párhuzamosan nőtt az igény arra, hogy valamiféle egységesítést hajtsanak végre az írásgyakorlatban: részben a kolostorokban törekedtek erre, részben a 13. sz.-tól a királyi kancellária gyakorlatában figyelhető meg ez az igény. Az ómagyar korban részben folytatódtak és lezárultak a fonémarendszernek már korábban megkezdődött változásai (pl. tövéghangzók lekopása; a hosszú magánhangzók szaporodása hangösszevonás, pótlónyúlás, a diftongusok egyszerűsödése stb. eredményeképpen), és több új, jelentős és igen kiterjedt tendencia jelentkezett. Az egyik az ún. nyíltabbá válás volt, amelynek eredményeképpen megjelent a fonémarendszerben az *ö* és talán a labiális *a* (más nézetek szerint ez utóbbi már korábban is része volt a magyar fonémarendszernek), és nagymértékben a mai felé tolódott el az egyes magánhangzók megterheltsége. Az *ö* helyzetét erősítette egy másik, magánhangzókat érintő változás, a labializáció, amely az *-ü*-k, *u*-k és a labiális *a*-k számát is gyarapította. A 12–13. sz.-tól kezdve vált a magyar fonémarendszer részévé a hosszú *ó* és *ő*. A szóvégi *-í*, *-é*, *-á* hangok megrövidültek, viszont a szóvégi *-ü*, *-ű*, *-ó*, *-ő* fonémák száma jelentősen megnőtt a labiális utótagú diftongusok egyszerűsödése miatt. A mássalhangzórendszer is csaknem azonosra vált a *~* mai rendszerével: megjelent a *zs*, *gy*, *ty*, *c*, *v*, eltűnt viszont a *džs*, *χ*, *χ̣*, *β*, *γ*. Palatalizálódás következtében megszorodik az *ly*-ek és a szóvégi *ny*-ek száma. A nyelvtani rendszerben is további módosulások mentek végbe. Tovább növekedett a ragok és névutók száma; ekkor terjedt el és állandósult a birtoktöbbesítő *-i*; gyarapodott az igekötők száma, és gyakoribbá vált használatuk; a birtokviszonyt a korábbi *ház ajtaja* típusú szerkezet mellett egy új szerkezet, a *háznak az ajtaja*-féle is jelölhette (tehát amikor a két tag összetartozását az első elemen is jelölték). Folytatódott az alanyi és a tárgyas ragozás paradigmáinak elkülönülése, és fontos új változás, hogy megjelent a határozott névelő. Az igeidőrendszer gazdagabb volt, mint a mai *~*-é: négyféle múlt időt (*láta*, *lát vala*, *látott*, *látott vala*) ismert, a jövőidejűséget is többféleképpen fejezhette ki

(lát és látja, látni fog, látni kezd, látand és látandja formában). (Ezek az alakok főleg a későbbi kódexek korából igazolhatók a ~-ből, kedveltségükben nagy szerepet játszhatott, hogy a fordítók igyekeztek minél pontosabban visszaadni a mintául szolgáló lat. szöveget.) A korábbi, inkább igenevekkel szerkesztett mondatokkal szemben megszorodtak az összetett mondatok, ezzel összefüggésben számos új kötőszó is megjelent (pl. *mind...mind, sőt, mégis*). Az ómagyar kor nyelvújásai szintén nehezen választhatók el egymástól, mert a lakosság mozgása a letelepedett életmódra való áttérés u. is folytatódott áttelepülések, költözések folytán, és ez a nyelvújások keveredését vonta maga u. Így számos nyelvújásnak vélt jelenség (pl. az *i* labializációja, a diftongusok kétirányú egyszerűsödése *ú, ű*-vé ill. *ó, ő*-vé) nem lokalizálható. Néhány jelenséget azonban már ebben a korban is lehet területhez kötni (pl. az *ő*-zést a Dráva, Dél-Dunántúl, Szeged és az attól K-re eső területek vidékére). A szókincsnek mind az ómagyar, mind az ómagyar korban követnie kellett a folyamatosan változó életmód és környezet alakulását. Részint nagy tömegben veszték ki azok a szavak, amelyek olyan szorosan kötődtek a korábbi életformához, hogy új fogalmakra, újonnan megismert tárgyakra nem lehetett alkalmazni őket, részint új szavak keletkeztek v. oly módon, hogy egy régi szó kapott új jelentést, v. már meglevő szavakat képeztek tovább, ill. alkalmaztak szóösszetételekben, esetleg szóteremtéssel teljesen új szavakat hoztak létre (a ~ belső keletkezésű szavait alább külön tárgyaljuk), részint pedig más nyelvekből kölcsönözték az újonnan megismert v. addig más formában ismert tárgyak, fogalmak, eljárások nevét. A korai ómagyar kori nyelvi érintkezések jelentős része ma feltáráhatatlannak tűnik, mert azok a paleoeurópai és paleosibériai nyelvek, amelyek a korai ómagyar nyelvre hatással lehettek, utód nélkül kihaltak. Széles körben elterjedt nézet szerint a ~ önálló életének első szakaszában kapcsolatba került a permi nyelvek (zürjén és votják) ősével, ennek tulajdonítanak néhány szókölcsonzést (pl. *kenyér, ezüst*), ill. néhány „szabálytalan” hangtani megfelelést. A középső és kései ómagyar korból iráni és török (esetleg kaukázusi) nyelvekből származó jövevényszavaink érdemelnek említést, az ómagyar korban e nyelvcsoportokkal átrendeződnek és gyengülnek, de fennmaradnak a kapcsolatok. A honfoglalást követő évszázadokban jelentős mennyiségű szó került a magyarba a szláv nyelvekből, a lat.-ból és a németből, kevesebb az ófranciából, az olaszból és a gör.-ből; ezeket az átadó nyelvek szerint csoportosítva külön tárgyaljuk.

Irod.: Bárczi G., A magyar nyelv életrajza. 1963; Bárczi G. — Benkő L. — Berrár J., A magyar nyelv története. 1967; A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/1. Szerk. Benkő L. 1991–92.

Sándor Klára

2. ~ belső keletkezésű szavai A ~ külön életében állandóan keletkeznek idegen hatástól mentes, eredeti, azaz önmaga termelte új szavak. Ezek jobbára v. szóteremtéssel v. szóalkotással jönnek létre. A szóteremtés útján keletkezettek teljesen új alkotások. Leggazdagabb csoportjukat a kifejező (expresszív) szavak alkotják: az indulatszók, valamint a hangutánzó és a hangfestő szavak. Az indulatszók többségének az önkéntelen, természetes hangkitörés az életadója. A legrégebben — 960 k. — adatoltat Liudprand langobard származású krónikás *Antapodosis* c. művében találjuk: a merseburgi csatában (933) a magyar lovasok torkából feltörő *húí, húí* harci rivallást; az Ómagyar Mária-siralomban az *vh* a nagy fájdalom, kétségbeesés, elkeseredés kifejezésére szolgált. A hangutánzó szavak valamilyen természeti, állati v. emberi eredetű hangot, zörejt utánoznak, többé-kevésbé hozzá hasonló nyelvbéli hangsorral. Így a hangalak és a jelentés közvetlen kapcsolatban van egymással, ez azonban az idők folyamán teljesen elhalványulhat. Ma már aligha érezzük a messze hallatszó, erős kiabálást megtestesítő — még az ómagyar korban keletkezett — *kiált, kajált* (vö. Halotti Beszéd *keassatuc*) képzett ige hangutánzó eredetét. Feltehető *kaj* alapszava talán eredetbeli kapcsolatban áll a hangutánzó eredetű (esetleg önkéntelen hangkitörésből keletkezett) *haj* indulatszóval, amelynek eredeti funkciója a figyelem felkeltése v. az állatok hajtása, terelése lehetett. Ide sorjáznak úgyszintén azok a hangutánzó indulatszavak is, amelyek az állatok terelésére, űzésére, hívására szolgálnak. Sajátos jellegüknel fogva nyelvemlékeinkben alig-alig bukkannak fel, így régiségük szinte adatolhatatlan. Két ómagyar korszakban feljegyzett személynév, a *Csirke* és a *Csikó* nagy valószínűséggel állathívatató szóból vált állatnévvé. A hangutánzó szavakkal néha igen szoros rokonságban vannak a hangfestő (helyesebben: hangulatfestő v. hanggal festő) szavak, amelyek nem hangot, hanem mozgást és állapotot utánoznak, „festenek”. Pl. a lassú mozgás, ingadozás hang- és mozgásképet fejezi ki a hangutánzó-hangfestő eredetű *reng* (1230: *Rengousar*). A hangfestő szavaknak is van közelebbi rokonságuk: a gyermek-, ill. dajkanyelvi szavak. Ezek nagyrészt ikerítődésszerű — egyrészt a gyermekek, másrészt az őket utánzó felnőttek (anyák, dajkák) képezte — kezdetleges hangkapcsolódások, egy-egy szótagnak megismétlődései, játsszi szóalkotások stb. Korai példáink közül való a *csecs* 'női emlő' és a *néni* 'nagynéni; idősebb nőrokon'. Fölöttébb jelentős a szóalkotás útján, azaz a ~-ben már meglevő — ősi v. jövevény — elemekből létrejött sza-